

**Toshkent Irrigatsiya va Mellioratsiya
instituti
Buxoro filiali**

“Gidromelioratsiya” fakulteti

REFERAT

**Mavzu: “Umumso'g'd madaniyatining paydo bo'lishi
va rivojlanishi”**

Guruhi:

Bajardi:

Muhammedova N.

Tekshirdi:

Zaripov O.

“Umumso'g'd madaniyatining paydo bo'lishi va rivojlanishi”

Reja:

- 1. Markaziy So'g'd (Samarqand) madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari**
- 2. Janubiy va G'arbiy So'g'dda madaniyat taraqqiyoti**

1. Markaziy So'g'd (Samarqand) madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari

Tarixiy-huquqiy va arxeologik tadqiqotlar sug'orma ziroatchilik, metallurgiya, hunarmandchilik, dastlab ayirboshlash, so'ngra pul, quyma shaklidagi savdoda o'z aksini topgan yetarlicha rivojlangan iqtisodiyot paydo bo'lganda, tegishli ijtimoiy guruhlar va sinflar ajralib chiqqan holda mulkiy tabaqalashuv yuzaga kelganda, monarx boshchiligida jamiyatning murakkab iyerarxiyasi, meros qilib qoldirish huquqi qaror topgach va davlatni boshqarish uchun har xil huquqiy hujjatlar tuzishga ko'maklashuvchi yozuv paydo bo'lgachgina davlatchilikning birlamchi shakllari paydo bo'lishi to'g'risida so'z yuritish mumkinligini ko'rsatadi.

Quyi Mesopotamiya (Shumer va Akkad), Misr va Sharqiy O'rta dengizning miloddan avvalgi IV mingyillik oxiri - miloddan avvalgi IV mingyillik boshlarida paydo bo'lgan eng ilk davlat tuzilmalarini tavsiflovchi uncha to'liq bo'lmagan asosiy belgilar mana shulardan iborat¹.

Eng qadimgi shahar davlat birlashmalarining birlamchi namunalari hisoblanadi. Egallab turgan xududiga ko'ra juda oz joyga joylashgan shahar-davlatlar ho'jalik, siyosiy va diniy markazlar hisoblangan. Masalan: Quyi Mesopotamiyada atigi 1000 kv.km maydonda bir nechta shahar-davlatlar: Uruk, Larsa, Lagash, Ur joylashgan. Uruk bilan Lagash o'rtasidagi masofa atigi 24 kilometrni tashkil etgan. Keyinchalik bosqinchilik urushlari natijasida ushbu shahar-davlatlarning despotik hokimiyat tizimi o'rnatilgan, bir necha yuz kv.kilometrغا yoyilgan yagona, nisbatan katta podshohliklarga birlashtirilishi yuz bergan. Ushbu ilk podshohliklar so'ngra qo'shni podshohliklarning zo'rlik bilan bosib olishi natijasida juda katta hududni egallagan monarhiyalarga aylangan.

Davlat taraqqiyoti mantig'i va muayyan sharoitlar ularning ba'zilarini bir necha qit'alar hududiga yoyilgan ulkan jahon imperiyalarga aylantirgan. Buning yorqin misoli Ahamoniylar imperiyasidir. Ushbu imperiya tarkibiga Osiyo, Yevropa va Afrika mamlakatlari kirgan. Yaqin va O'rta Sharqda kelib chiqqan davlat birlashmalari evolyusiyasining asosiy yo'li mana shundan iborat.

O'rta Osiyodagi ikki dars oralig'idagi davlat birlashmalari genezisi va evolyusiyasi jarayoni garchi muayyan tarixiy sabablarga ko'ra yuqorida aytib o'tilgan hududlar ayni bir davlatlar tarkibiga kirgan bo'lsa ham (Ahamoniylar imperiyasi, Salavkiylar podsholigi) ulardan farq qiladi.

O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i - alohida tarixiy-geografik va tarixiy-madaniy xududdir, uning sivilizatsiyasi ikki buyuk daryo: Amudaryo (qadimgi Oks) va Sirdaryo (qadimgi Yaksart) tufayli ko'plab ming yilliklar mobaynida mavjud bo'ldi. Bu joyda yuzaga kelgan davlatlar qadimgi davrlarda ham, o'rta asrlarda ham umumiy belgilar bo'lishiga qaramay, o'rta Osiyoning boshqa qismlaridagi davlatlardan ko'plab belgilariga ko'ra ajralib turgan O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i hududi

Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T., 2001; Афрасиаб. Вып. 1. – Т., 1969; Афрасиаб. Вып. 2. – Т., 1973; Афрасиаб. Вып. 3. – Т., 1974; Афрасиаб. Вып. 4. – Т., 1975; Бёрнс А. Путешествие в Бухару. – М., 1850; Древнейшие сударства Кавказа и Средней Азии // Отв. Ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985;

doirasining o'zida shimoliy viloyatlar (Xorazm) va janubiy viloyatlar (Baqtriya) ayniqsa qadimgi davrlarda etnik va madaniy, til va yozuv, davlat qurilishi tizimi jihatidan bir-biridan farq qilgan. Bu har bir viloyatga xos bo'lgan madaniy-genetik tiplar, darajasi har bir viloyatda turlicha bo'lgan o'troq va ko'chmanchi xalqlarning rag'batlashuvi bilan belgilangan.

Butun qadimgi davr mobaynida O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ida davlat birlashmalarining har xil tiplari mavjud bo'lgan.

Genetik belgisiga ko'ra ular orasida avtohton, ya'ni maxalliy substrat asosida paydo bo'lgan va izchil rivojlangan davlat birlashmalari (Qang', Xorazm) va yot, ya'ni O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i to'g'idan-to'g'ri harbiy bosqin natijasida tarkibiga kiritilgan va keyinchalik bo'ysundirilgan davlatlar (Ahamoniylar imperiyasi, Baqtriyaning Yunon davlati) ajralib turadi².

Ushbu o'rinda mustahkam va uzoq vaqt o'rnashib qolgan va muayyan darajada substrat aholi bilan aralashib ketgan kelgindi bosqinchilar simbiozi natijasida paydo bo'lgan davlat birlashmalarini ajratib ko'rsatish mumkin. O'rta Osiyodan chiqqan yuechjilar tomonidan milodiy II asr oxirida - milodiy I asr boshida So'g'd va Shimoliy Baqtriyada barpo etilgan davlat birlashmalari mana shunday aralash tipdagi davlatlarga tegishlidir. «Shimoliy qasrlar - Beyshilar tarixi (VII asr)»ga muvofiq Buxoro va Samarqand So'g'di bilan aynan deb qaraladigan An hukmdorlarining Chjaovu xonadoni, ya'ni dastlab O'rta Osiyodagi hozirgi Gansu muzofoti hududidagi Silanshan qoyasining shimoliy tomonida istiqomat qilgan yuechjilar bilan umumiy kelib chiqishga ega edilar. Biroq So'g'dga kelib chiqishi yuechji bo'lgan barcha sulolalarning ko'chib kelishi, bu yerda, shu jumladan Samarqand va Buxoroda o'rnashishi bilan ular «Chjaovu laqabini saqlab qoldilar». Ushbu sulolalar bu yerda VII-VIII asrlargacha hukmronlik qilgan. Jumladan, buxorolik hukmdor Alinga 627 yilda tan imperatori Txatzunga yozgan xatida bunday degan: ««Uning xonadoni yigirma ikkinchi tirsakda avloddan-avlodga podsholik» qilgan. Agar har bir podsholikka o'rtacha 20-30 yil ajratiladigan bo'lsa, Aminganing yuechji xonadoni taxminan 400-600 yil, ya'ni milodiy I asr boshidan boshlab podsholik qilgan.

Kelib chiqishi Chjaou xonadoni bilan bog'lanadigan Xorazm hukmdorlari sulolasi barqaror tusga ega edi.

Ushbu sulola, numizmatik ma'lumotlarga ko'ra, Xorazmda milodiy I asrdan boshlab milodiy VIII asrning o'zini ham ichiga olgan davrgacha hukmronlik qilgan. Davlat ramzlari bundan dalolat beradi: qadimgi va o'rta asrlar Xorazm tangalarining barchasida ular zarb qilingandan boshlab tugallangunga qadar otliq suvoriy va o'zgartirilgan tamg'a tasviri bor. Bu nafaqat O'rta Osiyoda, balki Sharqning boshqa davlatlarida hukmronlik qilgan barcha sulolalar uchun o'ziga xos hodisadir.

Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T., 2001; Афрасиаб. Вып. 1. – Т., 1969; Афрасиаб. Вып. 2. – Т., 1973; Афрасиаб. Вып. 3. – Т., 1974; Афрасиаб. Вып. 4. – Т., 1975; Бёрнс А. Путешествие в Бухару. – М., 1850; Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии // Отв. Ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985; Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002.

Demak, musulmonchilikka O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan sulolalarning genetik tabiatini tipologik aniqlash bilan chegaralandik xolo Samarqand Endi bevosita davlat birlashmalari tipologiyasi va shaklini ko'rib chiqamiz.

1. Davlat tipi - podsholik. Boshqaruv shakli - mutlaq monarxiya. O'zbekistonning qadimgi tarixida u bunday tipdagi va boshqaruv shaklidagi davlat tarkibiga kirgan bir necha davrlar bo'lgan.

Miloddan avvalgi 539 yildan boshlab miloddan avvalgi 330 yilgacha Ikki daryo oralig'idagi deyarli butun hudud, Farg'ona va Chochdan tashqari, Ahamoniylar sulolasidan bo'lgan Eron shohlari hukmronligiga bo'ysungan. Xorazm, So'g'd, Baqtriya, shuningdek saklar muayyan ma'muriy birliklar-satrapliklarni tashkil etgan. Ularga Ahamoniylar podsholari tomonidan tayinlanadigan satraplar boshchilik qilgan va ular davlat raznasiga ma'lum miqdorda o'lpon to'lagan³.

Yunon-Baqtriya podsholigi muayyan mustaqillikdan foydalanuvchi tizimli mutlaq monarxiya edi. U miloddan avvalgi III asr o'rtasida barpo etilgan bo'lib, miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi boshigacha mavjud bo'lgan. Butun ushbu davr mobaynida Shimoliy Baqtriya va muayyan bosqichlarda – So'g'd uning tarkibiga kirgan. Biroq podsholar hokimiyati ushbu davlatda hamma vaqt ham meros qilib qoldirilmagan: uning birinchi shohlari -Diodot I va Diodot II ni hokimiyat zo'rlik bilan egallab olinishi natijasida ular bilan qarindoshlik rishtalari bilan bog'lanmagan Yevtid almashtirdi.

Shimoliy Baqtriya va So'g'd ham miloddan avvalgi IV asr oxiridan miloddan avvalgi III asr o'rtasigacha boshqa yunon ellinistik podsholigi - Salavkiylar tarkibiga kirgan. Ushbu sulolaning ikkinchi hukmdori Antikox I (miloddan avvalgi 280-261 yillar) Salavka bilan so'g'dlar yo'l boshchisining qizi Apam o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan yarim so'g'diy edi. Binobarin, miloddan avvalgi I asr o'rtasigacha mavjud bo'lgan ushbu sulolaning barcha vakillarida so'd koni bor edi.

Milodiy I asr dan boshlab milodiy III asr o'rtasigacha mavjud bo'lgan Kushon podsholigi mutlaq, yorqin ifodalangan teokratik monarxiya edi.

Butun shu davr mobaynida, birinchi shoh Kudzula Kadfiz hukmronligi davridan tashqari, Ikki daryo oralig'ining janubiy viloyatlari ushbu davlat tarkibiga kirgan. Ushbu davlat ham muayyan satrapliklarga bo'lingan bo'lib, ularning hukmdorlari Kushon shohlariga to'liq qaram edi. Bundan tashqari, Kushon podsholigida markazlashgan alohida chegara viloyatlari mavjud edi. Ularning tepasida Baqtriyacha qaralrago deb ataladigan kanaranglar - harbiy sarkardalar turgan. O'zbekistonning hozirgi Surxondaryo viloyati, ehtimolki, mana shunday viloyat edi.

Ehtimolki, davlatning bunday tipiga Ahamoniylar imperiyasi parchalanib ketgandan keyin miloddan avvalgi IV asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan Xorazm podsholigi ham tegishlidir.

Milodiy I asrdan boshlab ushbu podsholikda markazlashtirilgan tartibda tanga zarb qilinadigan meros qilib qoldiriladigan yangi sulola qaror topgan. Shimoliy Baqtriya milodiy III asr o'rtasidan boshlab

Eshov B. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. – T., 2006.

milodiy IV asr oxirigacha Sosoniylar podsholigi yurisdiksiyasi ostida bo'lgan. Uning tarkibiga kirgan Baqtriya maxsus huquqlardan foydalangan. Uning tepasida kelib chiqishi Sosoniylar sulolasining har xil shoxobchalariga tegishli bo'lgan, kushonlar unvoniga hamda oltin, kumush va mis tangalar zarb qilish huquqiga ega bo'lgan sosoniy shahzodalar turgan. Ularning ayrimlari keyinchalik butun davlatining podshosi bo'lgan edilar.

2. Davlat tipi - konfederate podsholik. Boshqaruv shakli — cheklangan monarxiya. Davlatlarning ushbu tipiga Qang' va Yuechji davlatlarini yoki Katta yuechji davlatining kushonlargacha mavjud bo'lgan birinchi davrini kiritish mumkin.

Ular odatda qabila boshliqlari yoki o'z tangasini zarb qo'shuvchi urug' boshliqlari tomonidan boshqariladigan bir nechta mustaqil o'lkalardan iborat bo'lgan⁴.

Misol uchun Kang' davlati xududida kamida beshta mana shunday o'lka bo'lgan. Bular: Buxoro va uning atrofi. Uning hukmdorlari Yevtidem tangalariga taqlid qilib o'z nomlari va unvonlari bitilgan tangalar chiqargan, Buxoroning janubi-sharqi va Samarqand So'g'dining shimoli-g'arbi. Bu yerda Girkod sulolasidan chiqqan dohiylar hukmdorlik qilgan, har xil shohlarning nomlari bitilgan o'z tangalarini chiqargan Samarqand So'g'di hamda o'zi mustaqil tanga zarb etgan Janubiy So'g'd o'lkalaridir.

Xorazm mutlaq mustaqil podsholik bo'lgan. Uning hukmdorlari eng yuqori unvonga - MK'Y MLK' (davlat-podsho)ga ega bo'lganlar.

Ayni vaqtda ushbu o'lkalar uchun umumiy bo'lgan Qang'ning zarb qilingan tangasi mavjud bo'lmagan.

Yuechjilar tomonidan barpo etilgan, birinchi Kushonlar davrigacha mavjud bo'lgan Yuechjilar davlati ham xuddi shunday tipda bo'lgan.

Ushbu davlat Qang' singari beshta o'lkadan iborat bo'lgan. Ularga turli yuechji urug'larining vakillari boshchilik qilgan. Ushbu Xyumi, Shuanmi, Go'yshuan, Xisi, Xuanmi o'lkalar Baqtriyaning turli qismlarida joylashgan bo'lib, nomigagina yuechjilarning oliy hukmdorlariga bo'ysungan.

Ushbu davr uchun tanga zarb qilishning besh turini ajratib ko'rsatish mumkin. Ular: Sapadbiz, Fseygarxaris, Kushon (Geraya), Geliokl va Yevkratid tangalariga taqlid qilishdir. Bu ularni zarb etgan turli yuechji urug'lari yo'l boshchilarining amalda mustaqil bo'lganligidan dalolat beradi.

Ulardan biri - Kushonning avlodlari birmuncha vaqtdan keyin buyuk Kushon podsholigini barpo etgan. Mohiyat e'tibori bilan bu Katta yoki Buyuk yuzchjilar davlatining o'zi edi. Qadimgi Xitoy yozma manbalarida ular mana shunday nomlangan.

3. Davlat tipi - egalik qilish. Boshqaruv shakli qabila dohiylari yoki urug' boshliqlarining meros qilib qoldiriladigan hokimiyati.

Davlat birlashmasining ushbu tipi kichikroq o'lka bo'lgan. Yunon-Baqtriya podsholigi qulagach Baqtriyaga kelgan Chjan-Szyan tomonidan miloddan avvalgi 128 yilda yoki miloddan avvalgi 126 yilda qayd etilgan. Unga muvofiq Baqtriya ko'plab mayda mustaqil o'lkalardan iborat bo'lgan. «Bu yerda deyarli har bir shahar o'z hukmdorini yetishtirgan». Xitoy manbalarida O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i hududida 55 ta o'lka mavjudligi ko'rsatiladi⁵. Ular muayyan mustaqillikdan foydalangan va o'z tashqi siyosatini yuritishgan, jumladan Xitoy bilan diplomatik munosabatlar o'rnatgan.

O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ida qadimgi davrda davlatchilik evolyusiyasining miloddan avvalgi II ming-yillikning ikkinchi yarmi, miloddan avvalgi III asrgachadan - yangi eraning IV asri oralaridagi vaqtni qamrab olgan bir necha davrlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Davlatchilikning ilk shakli qaror topishi O'zbekiston janubida tarqalgan so'nggi bronza davrining o'troq-dehqonchilik madaniyatida yuz berdi. Uning yakunlanishi O'rta Osiyo xududida yangi eraning III asri birinchi yarmida mavjud bo'lgan Kushon va Parfiya imperiyalari halokati bilan deyarli bir vaqtga to'g'ri keladi. Qang' davlati taxminan o'sha paytda inqirozga uchraydi.

Birinchi davr - miloddan avvalgi II mingyillikning ikkinchi yarmi – O'zbekiston janubida embrional shaklda davlatga o'xshash tuzilmaning qaror topishi. Davlatning bunday namunasi Jarqo'tonda o'z aksini topgan deyish mumkin.

Ikkinchi davr - miloddan oldingi I mingyillikning boshi - miloddan avvalgi 539 yil - Baqtriya, So'g'd, Xorazm tarixiy-madaniy viloyatlarining shakllanishi. Ularda siyosiy hokimiyat tizimining shaxobchali tizimiga ega bo'lgan davlatning ilk shakllarini ko'rish mumkin. Jumladan, «Avesto»dan o'rin olgan ma'lumotlar ham bundan dalolat beradi. «Avesto»da: nyman (uy-oila), vis (urug', urug' manzilgohi), zantu (qabila), daxyu (viloyat, mamlakat), shuningdek har xil oliy hukmron shaxslar, mamlakat, viloyat egalari (daxyu-patlar), Hukmdorlar, (sastrlar) va boshqalar eslatiladi.

Qadimgi Baqtriya va «Katta Xorazm» podsholiklariga o'xshash yirik hududiy yoki saklarda bo'lgani singari (Zarina, To'maris) ayol podsho boshchiligidagi qabilalar konfederatsiyasi ham xuddi shu paytda kelib chiqqanligi ham ehtimoldan yiroq emas Samarqand

Uchinchi davr - miloddan avvalgi 539 yil - miloddan avvalgi 330 yil - Ahamoniylar bosqini va O'rta Osiyoning Ahamoniylar davlati tarkibiga kirishi tufayli kelib chiqqan mahalliy davlatchilik rivojlanishidagi tanaffus.

Ikki yuz yil davomida O'rta Osiyo janubi Ahamoniylar saltanati tarkibiga kirgan. Uning butun hududi satraplarga bo'lingan. Satraplar Ahamoniylar podsholari raznasiga kumush hisobidan talan to'lab turishgan. O'rta Osiyodagi satraplikdan uchasi - Baqtriya, So'g'd, Xorazm to'liq yoki qisman hozirgi O'zbekiston hududida joylashgan edi.

Saltanatning halokatga uchrashi Aleksandr Makedonskiy kelishi bilan yuz berdi. Aleksandr Makedonskiy miloddan avvalgi 330 yilda Ahamoniylarning asosiy kuchlarini tor-mor etib, O'rta

Osiyo hududiga Ahamoniylar taxtiga oxirgi talabgor - Baqtriya satrapi Bessning izidan quvib kirdi. Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoni bosib olishga uch yil (miloddan avvalgi 330-327 yillar) sarflagan. O'rta Osiyo xalqlari, ayniqsa Spitamen boshchiligidagi so'g'dlar uning qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatgan.

To'rtinchi davr - miloddan avvalgi IV asr oxiri miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi boshi - Aleksandr Makedonskiy bosib olgandan boshlab ellinlar siyosiy hukmronligi oxirigacha (Yunon-Baqtriya podsholigining qulashi). Bir vaqtning o'zida mahalliy davlatchilikning tiklanishi jarayoni yuz bergan: miloddan avvalgi IV asrning oxirgi choragada Xorazmda podsholik paydo bo'ladi. Arrian asarlaridan ma'lumki, miloddan avvalgi 329 yilda Marokandda Aleksandr Makedonskiy ittifoqchilik munosabatlari o'rnatish uchun kelgan Xorazm shohi Farasmanni qabul qiladi.

Miloddan avvalgi III asr oxirida - miloddan avvalgi II asrda Buxoroda, Dovon (Farg'ona)da, So'g'dda alohida mulklar shakllanadi. Ehtimolki, ayni shu davrda keyinchalik tarkibiga deyarli butun O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'i kirgan Qang' davlati qaror topishi yuz bergan.

Aleksandr vafotidan keyin diadoxlarning shiddatli urushlaridan so'ng O'rta Osiyo janubi Salavkiylar saltanati (miloddan avvalgi 310-250 yillar) tarkibiga kirgan. Biroq miloddan avvalgi III asrning o'rtalaridayoq Salavkiylarning Baqtriyadagi satrapi Diodot metropoliyaga qarshi qo'zg'olon ko'taradi va fanda Yunon-Baqtriya deb nom olgan mustaqil davlat tashkil etadi⁶.

Yunon-Baqtriya podsholigi sak qabilalari (asiylar, pasinlar, sakaravllar), so'ngra xunlarning zug'umi bilan Baqtriyaga kelgan yueji-toxarlarning zarbalari ostida qulaydi. Yueji-toxarlar dastlab Shimoliy Baqtriyaga (O'zbekistonning hozirgi Surxondaryo viloyati va Shimoliy Tojikiston) joylashadilar, so'ngra esa Baqtrada (hozirgi Shimoliy Afg'onistondagi Balx) poytaxtga asos solib butun Baqtriyani bosib oladilar. Ular alohida mustaqil mulklardan iborat bo'lgan o'ziga xos konfederativ tipdagi davlat barpo etadilar.

Miloddan avvalgi II asrda O'rta Osiyodagi ikki daryo oralig'ida xuddi shunga o'xshash Qang' davlati shakllanadi. Ushbu davlat, Xouxanshuning ma'lumotlariga kura, beshta mulkdan iborat bo'lgan. Ularning har biri o'z tangasini zarb etgan. Bu ularning mustaqilligidan dalolat berardi. Beshinchi davr - miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmi - yangi eraning I asri boshi - mahalliy davlatlar: Qanr, Xorazm podsholigi, Buxoro, So'g'd, Dovon mustahkamlanishi va yanada rivojlanishi, Yuechji davlatining qaror topishi va uning hokimiyatining Gandxariga qadar yoyilishi. Ushbu mulklarning deyarli har birida kumush yoki misdan yasalgan tanga zarb qilingan (Dovon bundan mustasno). Mahalliy so'g'd, xorazm yozuvlarining paydo bo'lishi tanga zarb qilish bilan birgalikda rivojlangan davlatchilikning asosiy belgisi hisoblanar edi.

Oltinchi davr - yangi miloddan avvalgi I asrning boshi - milodning III asri birinchi yarmi - antik davrda mahalliy davlatchilikning ravnaq topishi. O'zbekiston janubining konfederativ Yuechji davlati

asosida paydo bo'lgan qudratli Kushon imperiyasi tarkibiga kirishi. Ikki daryo oralig'ida davlat tuzilmalarining mustahkamlanishi va yanada rivojlanishi. Balkim Chochda yangi mulkchilik paydo bo'lishi va o'z mis tangasining zarb qilishi. Xorazmda Afrigidlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi, bu yerda sulolaviy boshqaruvning an'anaviyligi. Bu, jumladan, davlat ramzi bo'lgan tanganing orqa tomonida otliq suvoriy tasviri berilishida ifodalangan.

O'rta Osiyo davlatlarida zarb qilingan davlat ramzi bo'lgan – tamg'a va sulola belgilarining keng yoyilishi harbiy o'lka, Sharqiy O'rta yer mamlakatlari va Parfiya bilan diplomatik aloqalarning keng avj olishi bilan birgalikda davlat hokimiyatining barqaror va an'analarga ega bo'lgan xususiyatidan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmida Xan Xitoyi Chjai-Szyanning tashrifi tufayli o'zi uchun harbiy o'lkani, ya'ni O'rta Osiyoni kashf etadi, miloddan avvalgi II asr oxiridan boshlab esa O'rta Osiyo bilan Xitoy o'rtasida muntazam diplomatik va savdo munosabatlari amalga oshiriladi. Sivilizatsiya tarixida birinchi marta G'arb va Sharq mamlakatlarini birlashtirgan qit'alararo Buyuk Ipak yo'lining qaror topishi ushbu munosabatlarning buyuk yakuni bo'ldi.

Mahalliy antik davrda (milodiy I asrda - milodiy II asrning birinchi yarmi) Shimoliy Baqtriya milodiy I asrning birinchi yarmida yuechji urug'laridan birining dohiysi Kudzula Kadfiz tomonidan asos solingan qudratli Kushon imperiyasi tarkibiga kirdi. Bu davrda o'zida mustaqil davlatni ifodalagan So'g'd (O'zbekistonning Qashqadaryo va Samarqand viloyatlari) ehtimolki, u ham yuechjilardan kelib chiqqan Girkod sulolasi tomonidan boshqarilar edi⁷.

Xorazmda Afrigidlar hokimiyat tepasiga kelgan va 700-800 yil davomida xukmronlik qilgan. Buxoro va Dovon (Farg'ona), shuningdek, ehtimolki, Choch mustaqil davlatlar edi. Chochda (U-shu tipdagi xitoy tanglaridan foydalanuvchi Dovondan tashqari) o'z tangalari zarb qilinganligi ham shundan dalolat beradi. Transoksionning ushbu barcha mulklari Kang' tarkibiga kirganligi ham istisno emas Samarqand

Milodiy III- asrlar O'rta Osiyo tarixida qadimgi buyuk imperiyalar - Kushon va Parfiya imperiyalarining halokatga uchrashi, ko'plab mayda mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi, xionit va kidarit ko'chmanchi qabilarning bostirib kirishi, qadimgi ijtimoiy formasiyaning yemirilishi, iqtisodiyot, moddiy va ma'naviy madaniyatning muayyan darajada tushkunlikka yuz tutishi bilan tavsiflanadi.

Samarqand bunyod bo'lganidan beri u O'rta Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida katta mavqega ega bo'lib keldi. Shaharning Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashganligi, bu yerda qadimdan hunarmandchilikning shoyi to'qish, mashhur Samarqand qog'ozi ishlab chiqarish, kulolchilik, temirchilik, novvoylik, qandolatchilik, badiiy kashtachilik va boshqa turlari hamda savdo-

Matboboev B.X. Qadimgi Farg'onada ilk davlatchilik ildizlari // O'zbekiston tarixi, 2002, 1-son. B. 3-11; Сулейманов Р.Х. ревший Нахшаб. – Ташкент-Самарканд, 2000.

sotiq ishlarining rivojiga turtki bo'ldi. Samarqandda qadimdan ravnaq topgan hunarmandchilik turlari mahalla-guzarlarning nomlarida saqlanib qolgan. Masalan “So'zangaron” (igna tayyorlovchilar), “Kamongaron” (o'q-yoy tayyorlovchilar) va boshqalar hozirgi kungacha etib kelgan.

Samarqand zaminida mashhur donishmandlar, allomalar voyaga etgan, jumladan Mirzo Ulug'bek Samarqandda munajjimlar maktabiga asos soldi, madrasa va rasadxonalar qurdi. Uning atrofida butun bir ilmiy maskan – Ulug'bek akademiyasi tarkib topdi. Bu akademiyada G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi kabi mashhur olimlar etishib chiqdi. Ulug'bek akademiyasida amalga oshirilgan ishlar jahon fan olamida tan olindi.

Samarqand qadimiy tarixiy va me'moriy yodgorliklari tufayli butun dunyo tan olgan haqiqiy muzey shahriga aylandi. Shu bois respublika hukumati qarori bilan 1982 yilda Samarqandning Afrosiyob shahristoni, o'rta asrlarda bunyod etilgan me'moriy yodgorliklar va XIX-XX asrlarda qurilgan “Yangi shahar”dagi binolar, tarix va o'lkashunoslik muzeylari asosida “Samarqand davlat birlashgan tarixiy-me'moriy muzey qo'riqxonasi” tuzildi. O'sha yili shaharning tarixiy qismini muhofazalash chegaralari belgilandi.

Samarqandda 73 ta yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklar mavjud bo'lib, bulardan: Registon ansambli, Shohi Zinda ansambli, Amir Temur maqbarasi, Ulug'bek rasadxonasi, Bibixonim jome masjidi, Ruhobod maqbarasi, Abdidarun majmuasi, Hoja Ahror masjidi, Hazrati Xizr masjidi va boshqalar saqlangan. Sho'rolar davrida shaharning yevropaliklar yashaydigan qismi obod qilindi, aholisi ham ko'chib keluvchilar hisobiga ortib bordi. Eski shahar qismi esa o'z holicha tashlab qo'yildi, ko'p me'moriy yodgorliklar qarovsiz qolib, xaroba holiga kelib qoldi.

O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov tashabbusi bilan Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiy dafn etilgan Chokardiza qabriston hududida Moturidiy yodgorlik majmui mozoriga maqbara qurildi, qabriston obod etildi. Ko'hna va navqiron zaminda joylashgan va ikkinchi Ka'ba nomini olgan Xartang qishlog'idagi Xoja Ismoil al-Buxoriy manzilgohi etti iqlimdan kelayotgan odamlar uchun ziyoratgoh bo'lib qoldi.

Shahardagi tarixiy obidalar Xitoy, Hindiston, Yunoniston (Afina), Italiya (Rim) yodgorliklari kabi o'zining go'zalligi, betakrorligi bilan e'tiborni o'ziga tortadi. Bugun Samarqandga kelgan har qanday mehmon ayniqsa, xorijlik sayyoh, eng avvalo Go'ri Amir maqbarasi ni ziyorat qiladi. Bibixonim, Hazrati Xizr tarixiy obidalariga tashrif buyuradi. Ulug'bek, Tillaqori, Sherdor madrasalari qarshisida qanchalik lol qolsa, Shohi Zinda yodgorlik majmuasi ziyoratida shunchalik hayratga tushadi. Dunyo donishlari tomonidan “Insoniyat tafakkurining shoh asari” deya baholangan Shohi Zinda ansambli o'tgan davrlarda necha bor toptalmadi, necha bor himoyaga olinmadi. Mustaqillik yillarida Shohi Zinda gumbazlarida qayta nur jilolana boshladi. 2004 yilda Vazirlar Mahkamasining “Shohi Zinda yodgorlik majmuasida qayta tiklash va obodonlashtirish ishlarini tashkil etish to'g'risida”gi qarori qabul qilingach esa uning umrboqiyiligiga yana zamin yaratildi. Majmuadagi qadimiy obidalarni

tiklash, qayta ta'mirlash, asl holatiga qaytarish ishlariga respublikamizning barcha hududlaridagi tajribali me'morlar jalb etildi.

Tarixiy yozma manbalarda Samarqandning yoshi qadimiyligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Muhammad sh-Nasafiy «al-Qand fiy zikri ulamoi Samarqand», Haydar as-Samarqandiy (12-a.) «Qandiyai Xurd», Abu Tohirxoja Samarqandiy «Samariya», Xitoy tarixchisi Chjan Syan, yunon va rimlik tarixchilar Arrian, Kursiy Ruf va b. ko'plab mualliflarning asarlarida bu hakda yozib o'tilgan. Shu bois o'rta asrlardan Sharqda ommalashib ketgan maqollardan birida «G'arbda Rim, Sharqda Samarqand» deyilgan. Samarqand va Rim insoniyat taqdiridagi buyuk xizmatlarini nazarda tutib «Boqiy shaharlar» nomini olganlar. Xalq iborasi «Samarqand sayqali ro'yi zaminast» [Samarqand yer yuzining sayqali (jilosi)] behuda aytilmagan. Amir Temur Samarqandni o'zgacha mehr b-n qadrladi, obod qildi, dunyoning sayqaliga aylantirdi.

«Samarqand» so'zining kelib chiqishi to'g'risida bir qancha taxmin va gipotezalar mavjud. Sharq mualliflari «Samarqand» so'zining birinchi qismi, ya'ni «Samar» so'zi shu shaharga asos solgan yoki shaharni bosib olgan kishining nomi deb hisoblab, bir qancha sun'iy ta'riflarni taklif etdilar. Biroq tarixda bunday ismli kishi to'g'risida ma'lumotlar aniqlanmagan. So'zning ikkinchi qismi «kent» (qand) - qishloq, shahar degan ma'noni bildiradi. Ba'zi yevropalik olimlar, bu nom qadimdan qolgan, sanskritcha «Samarya»ga yaqin, ya'ni «yig'ilish, yig'in» so'zidan kelib chiqqan deb izohlaydilar. Antik mualliflarning asarlarida shahar Marokandadeb atalgan. Bu haqiqatga ancha yaqin bo'lib, Marokanda - Samarqand atamasining yunoncha aytilishidir. 11-a. olimlaridan Abu Rayxrn Beruiiy na Mahmud Koshg'ariy shahar nomining kelib chiqishini «Semizkent», ya'ni «semiz qishloq» so'zining buzib talaffuz qilinishi deb tushuntiradilar⁸. Samarqand jahonning eng qadimiy shaharlaridan biri - 2700 yildan ortiq tarixga ega. Samarqand mil. avv. IV asrdan milodiy VI asrgacha So'g'd davlatining poytaxti bo'lgan. Arxeologik qazishmalardan ma'lum bo'lishicha, yuqori paleolit davrida ham Samarqand hududida odamlar yashagan (Samarqand makoni). Rim tarixchisi Kvint Kursiy Rufning (mil. avv. I asr oxiri - milodiy I asr) yozishicha, Samarqand qal'asi devorining aylanasi taxminan 10,5 km bo'lgan. Mil. avv. 329 m. makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Samarqandni vayron qilgan. Samarqand VI asrda Turk xoqonligi tarkibiga kirgan va mahalliy hokimlar tomonidan boshqarilgan. VII asr boshidan Zarafshon vodiysi Samarqand hokimlari qo'l ostiga o'tgan. Bu davrda Samarqand Hindiston, Eron, Misr va Vizantiya davlatlari b-n savdo-sotiq qilgan. Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arab qo'shinlari 712 yilda Samarqandni egallagan. Qo'zgolon ko'targan shahar aholisining bir qismini qirib tashlagan. At-Tabariy keltirgan ma'lumotga ko'ra, samarqandliklar shahriston (ichki shahar)ni arablarga bo'shatib berishga majbur bo'lganlar. Arablar shahristonda masjid va minbar qurganlar. Mahalliy aholidan tortib olingan qimmatbaho buyumlar va oltin, kumush bilan bezatilgan sanamlar (xilat ul-as-nom) ni eritib 10 ming misqol qimmatbaho metall olingan. 776-783 y.larda arablarga qarshi Muqanna boshchiligida qo'zg'olon ko'tarilgan. Arablarga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonlarni bostirishga faol qatnashgan mahalliy zamindor aholi vakillari IX asrning 20-yillaridan Movarounnahr va viloyatlarini boshqarishga tortildi, jumladan, Samarqandni boshqarish Somoniylar qo'lga o'tdi. O'sha vaqtdan Samarqand - Somoniylar davlatining poytaxti bo'ldi. 887 yildan birinchi marta somoniylar kumush tangalari Samarqandda zarb qilina boshladi. Somoniylar poytaxti Buxoroga ko'chirilganiga (889) qaramay Samarqand Movarounnahrning eng yirik hunarmandchilik va savdo markazlaridan biri bo'lib qoldi.

2. Janubiy va G'arbiy So'g'dda madaniyat taraqqiyoti

Yuzlab mingyilliklarni o'z ichiga olgan insoniyat tarixida dastlabki davlatlar va shaharlarning tashkil topishi, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, yozuvning kelib chiqishi - nisbatan keyinroq sodir bo'lgan xodisalardir. Davlatchilik jahon tarixida miloddan avvalgi IV ming yillikning oxirlarida vujudga kelib, insoniyat rivojining so'nggi 5 ming yili bilan bog'lanadi.

Qadimgi davlatlar rivojining turli bosqichlariga, turli xususiyatlar va tarixiy qonuniyatlar xos bo'lgan. Dastavval, ilk davlatlar ho'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari - dehqonchilik va chorvachilik qayerda oldin rivoj topgan bo'lsa, o'sha yerda vujudga keldi.

Ibtidoiy tarixda aholining joylashuvi qarindosh-qarindoshlik aloqalari bilan belgalangan. U yoki bu hududda faqat bitta urug' a'zolari yashagan. Xo'jalikning ishlab chiqaruvchi shakllari taraqqiyoti aholi joylashuvi xududlarining kengayishiga, tashqi aloqalarning uzluksiz rivojlanishiga olib kelgan. Ishlab chiqarish zarurati va boshqa iqtisodiy omillar shuni taqozo etgan. Shu tariqa aholining aralash joylashuvi tarixi boshlanadi. Bunda bir hududda turli urug' namoyondalari yashaydigan bo'lgan. Jamiyatning yangi hududiy tashkiloti vujudga kelib, qon-qarindosh urug'chilik jamoasi o'rniga hududiy qo'shnichilik jamoasi keladi⁹.

Bu jamoalarning vakillari alohida qishloqlar, ekinzorlar va sug'orish tarmoqlari bilan chegaralangan, ya'ni to'la o'zlashtirilgan va muttasil ho'jalik va ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanib kelingan vo-ha-tumanlarda hayot kechirib, ichki va tashqi munosabatlarining vazifalarini hal qilishda, birlashishga harakat qilganlar. Ishlab chiqarish va ijtimoiy mehnat taqsimoti, tashqi harbiy bosqinlardan himoyalani-sh, jamoadagi diniy urf-odat-larni bajarish kabi masalalar ijtimoiy mansablar va boshqaruvning paydo bo'lishga asos soldi.

O'zbek xalqi, O'rta Osiyo xalqlari va ularning ajdodlari tarixida ilk davlatchilikning vujudga kelishi masalasini o'rganish dolzarb vazifadir. Bu muammoni o'rganishda yozma va arxeologik manbalar ko'p jihatdan yordam beradi. Davlat tuzumi vujudga kelishini yoritib beradigan asosiy yozma manba «Avesto» va qadimgi dunyo mualliflari qoldirgan ma'lumotlardir. O'rta Osiyoda ilk davlatchilik tuzumiga zamin yaratgan bronza davrida sug'orma dehqonchilik rivojlanishi va ixtisoslashgan xunarmandchilikdir. O'rta Osiyoda davlatchilik tuzumiga o'tish jarayoni faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, Sharqdagi yuqori darajada rivojlangan an'anaviy tarixiy madaniy aloqalarga ham bog'liq edi. Baqtriyadan topilgan yuqori sifatli oltin, kumush va bronza buyumlari tashqi savdo va o'zaro aloqalarning rivojlanishidan dalolat beradi.

Qadimgi Sharq davlat markazlari bilan madaniy munosabatlari muammosi dolzarb mavzu bo'lib, arxeologik ma'lumotlar o'zaro aloqalardagi mavjud texnologik va iqtisodiy ta'sirni ko'rsatadi. Yaqingacha Old Osiyo davlatlarining O'rta Osiyoga siyosiy yurishlarining boshlanishi ahamiylar bilan bog'lanib kelinardi. Ossuriyaning Baqtriyaga harbiy yurishlari haqida ma'lumotlar ayrim tarixshunoslar tomonidan umuman rad etilgan. Xorazm, Baqtriya va Midiyaning siyosiy aloqalari hali oxirigacha isbotlanmagan bo'lsa-da, bunday aloqalar bo'lishi mumkin, deb hisoblanmoqda.

Hozirgi paytda ossuriyaliklar bilan qalay konlari mavjud bo'lgan O'rta Osiyo viloyatlari o'rtasidagi savdo aloqalari tadqiqotchilarni shubhalantirmayapti va nihoyat Panj havzasidagi miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarga oid Xarappa madaniyati savdo makonlarining ochilishi yoki Surxon va Balxob

Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. – T., 2001; Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии // Отв. Ред. Г.А. Ошепенко. – М., 1985; Insoniyatning ilmiy va madaniy merosi – uchinchi ming yillikda // Buxoro va Xiva shaharlarining 500 yilligiga bag'ishlangan Xalqaro simpozium tezislari. – T., 1997; Исаков А.И. Саразм (к вопросу становления аннеземеделческой культуры Зарафшанской долины. Раскопки 1977-1983 гг.). – Душанбе, 1991; Исамиддинов [Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). – Т., 1984

vohalaridagi miloddan avvalgi XI ming yillikka mansub o'troq manzilgohlarning tarqalishi turli jamoalarning yangi yerlarni o'zlashtirish faoli-yati bilan bog'langan.

Arxeologik va yozma manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ilk temir davri Xorazm, Baqtriya, Marg'iyona va So'g'd jamoalaridagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni bir necha kichik oilalardan iborat uy jamoalari (katta oila vakillari) tashkil etgan. Uy-qo'rg'onlar joylashuvining tashqi belgilariyoq, uy-jamoalari aftidan ancha yirik xududiy qo'shni jamoalarni tashkil qilganidan dalolat beradi. Boshqaruv tartibida katta oilalar (uy jamoasi) boshliqlari yoki uy egalari, shuningdek, alohida qishloq qo'rg'onlarini boshqaruvchi jamoalar katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Alohida uylar o'rtasidagi qarindoshchilik munosabatlari kabi belgilar aftidan, ikkinchi darajali bo'lib borgan. Bu shunda ko'rinadiki, har bir katta oila mumkin bo'lgan qarindoshchilik aloqalariga qaramasdan, alohida uy-joyga, ishlab chiqarish qurollariga ega bo'lishgan, o'zining qishloq ho'jaligi mahsulotlari va chorvalari bo'lgan yoki o'zini iqtisod jihatidan ta'minlay oladigan ho'jalikni aks ettirgan. Katta oilali jamoalar shakli jamoa ishlab chiqarishi va ho'jalik harakatiga muvofiq edi. Ma'lumki, u jamoani iqtisodiy jihatdan mustahkamlanishiga olib keldi.

G'arb ilmiy adabiyotlarida «yo'l boshchi-boshliqlar jamiyati» degan tushuncha qo'llaniladi va davlat tizimiga o'tish bosqichlaridan biri «chifdom» deb ataladi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, «chifdom» tushunchasi davlat darajasiga ko'tarilmagan jamiyat tashkilotini aks ettiradi. Bu bosqichda yo'l boshchilar jamoani o'z qo'llari ostida birlashtirib, ishlab chiqarishni nazorat qilganlar.

Ijtimoiy mansablarni egallash, jamoa ishlab chiqarish ishlari va ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq bo'lgan. Boshqaruv faoliyat zarurati ishlab chiqarishni tashkillashtirishda, ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish va jamoa mahsulotini taqsimlashda, shu ishlar bilan maxsus shug'ullanuvchi ayrim shaxslarni yuzaga chiqardi.

Shu tarzda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar taraqqiyoti jamiyatda o'z obro'-e'tiboriga ega va ijtimoiy ishlab chiqarish bilan doimiy shug'ullanmaydigan ijtimoiy va ho'jalik hayotini nazorat qiladigan va boshqaradigan shaxslarning saralanishiga olib kelgan. Ammo bu kishilar na quldor, na ezuvchi ham bo'lmaganlar. Bunday odamlarning saralanishiga ularning shaxsiy ahloqiy hislatlari, bilim va nufuzlari sabab bo'lgan. Shu asosda» ishlab chiqarish faoliyatidan tashkiliy - boshqaruv faoliyati ajralib chiqqan.

Rahbar-yo'l boshchining nufuzi yuqori bo'lsada, jamiyatdagi ishlab chiqarish jarayoni boshqaruv yutuqlariga asoslangan ijtimoiy hokimiyat hali siyosiy davlat maqomi darajasiga yetamagan ijtimoiy tashkilot turini o'zida ifoda etgan. Bunday tashkilot boshqaruvchisi lavozimini bajaruvchi shaxslar bu lavozim evaziga moddiy rag'batlantirilganlar. Moddiy boyliklarni taqsimlash va jamoa mahsulotidan olinadigan ulush bunday kishilarning jamiyatdagi o'rni va amaliga bog'liq bo'lgan. Shunday qilib, yo'l boshchi rahbarning dastlabki ijtimoiy foydali faoliyati kasbiy boshqaruvchilikka aylandi.

Shu tariqa ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlangan. Ikkinchi bosqich jamoaning o'zini-o'zi boshqaruv muassasalarini yo'lboshchi hokimiyatiga to'la bo'ysundirilishi bilan bog'lanadi va shunda jamoa a'zolarining ichki va tashqi, o'zaro aloqalarining huquqiy tartibotining zarurati yanada rivoj topib, takomillashadi. Bu holat davlatning turli vazifalarini huquqiy tartibga solib, hokimiyatni huquqiy jihatdan rasmiylashtiradi.

Aytilganlardan shunday xulosaga kelindiki, qadimgi Sharqning ilk davlatlari tarixi dastlab jamiyatning qullar va quldorlarga bo'linishidan boshlanmagan. Ushbu jarayonning muhim omillaridan biri mulkiy tabaqalanish bo'lmasdan, sinfiy qarama-qarshilikning aloqasi bo'lmagan jamiyatning ijtimoiy-amaliy vazifalar jihatidan bo'linishidir. Bu xol, eng avvalo, iqtisodiy, harbiy va diniy omillarga bog'liq bo'lgan. Davlatchilikning asoslari siyosiy institutlar shakllangandan keyingi chuqur ijtimoiy tabaqalanish jarayoni boshlangani bilan bog'lanadi.

Ilk davlatlarning ishlab chiqaruvchilik hayotida ozod jamoa a'zolarining mehnati muhim o'rin tutadi. Aholi sonining o'sishi hamda yangi aholi joylasha oladigan xududlarga, bo'z yerlar va chorva uchun yaylov, ma'danlarga boy manbalarga ega bo'lish ehtiyoji katta yo kichik urushlarga sabab bo'lgan. Doimiy harbiy to'qnashuvlar sharoitida ba'zi davlatlar tor-mor keltirilib, boshqalari kuchaygan. Sanoqsiz asirlar va xonavayron bo'lgan jamoa a'zolari qullikka tushganlar. Ular mehnatidan ishlab chiqarish maqsadlarida keng foydalanilgan. Shu tarzda tarixda qadimgi Misr, Ossuriyadek o'rtamiyona xududga ega davlatlar va keyinchalik yirik, dunyoviy miqyosdagi Ahamoniylar saltanatidek davlatlar vujudga kelgan. Shuning uchun ham ilk davlatlarning tarixi - bu dastlabki bosqinchilik urushlari tarixidir, bu quldorlik deb ataluvchi qadimgi davlatlar tarixidir, chunki ularning hukmdorlari ko'pdan ko'p viloyatlar va xalqlarni o'ziga bo'ysundirishni maqsad qilib, kuchsiz va himoyaga muxtojlarini talab, qulga aylantirar edilar.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, ilk temir davrida O'rta Osiyo janubidagi jamoalarda «uy egasi», «qishloq oqsoqoli», «oqsoqollar kengashi», «tuman hokimi» kabi mansablar mavjud edi. Ijtimoiy tuzumning bu pog'onasi ilk davlatchilikning eng yuqori darajasi bo'lib, u jamoalarning ijtimoiy hayotida obro'-e'tiborini, o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Uy-qo'rg'on egasi o'z avlodlariga ham ta'sirini o'tkazgan. Keyinchalik ular o'z haq-huquqlarini mustahkamlashga harakat qilganlar. Jamoa uchun tashkiliy boshqaruv keng ko'lamdagi qurilish, sug'orish va dehqonchilik ishlarini tashkil etish paytida zarur edi. Yo'lboshchi-hokimlarning boshqalardan ajralib turishiga qadimgi shaharlarning ichki qal'asida ularning alohida joylashgan saroy qo'rg'onlari ham guvoh bo'ladi. Bu hokimiyat tashqi harbiy bosqinlardan himoyalani, shahar va qishloqlar xududini muhofaza qilish, ijtimoiy hayotni, shuningdek, qurilish, hunarmandchilik va sug'orish ishlarini tashkil etib, jamoaning ichki va tashqi munosabatlarini boshqarib turgan. Qadimgi tuman va viloyatlar, shahar markazlarining ahamiyati ayniqsa harbiy to'qnashuvlar paytida oshib, shahar xududidan tuman aholisi uchun boshpana, ijtimoiy mulkning asosini tashkil etuvchi chorva podalari uchun pana joy sifatida

foydalanilgan. Hokimiyatga shahar jamoasi va uning atrofidagi uy-qo'rg'onlar jamoalarining vakillari ham bo'ysunishi lozim edi.

Uy-qo'rg'on egalari oiladaga va jamoadaga ish yurituvchilar sifatida an'anaviy qishloq xo'jalik shakllarini rivojlantirish, oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirish maqsadida turli munosabatlarni boshqarib turganlar hamda uning haq-huquqlari ancha yuqori bo'lgan.

Bu ijtimoiy tuzumda ayrim guruhlar dehqonchilik ho'jaligi bilan mashg'ul bo'lganlar. Shuningdek, uy chorvachiliga bilan shug'ullanuvchilar, ixtisoslashgan hunarmandchilik, qurilish ishlari, umuman, ishlab chiqaruvchilar bor edi. Undan tashqari, ishlab chiqarish jarayonida band bo'lmagan yoki ho'jalik ishlari bilan kamdan-kam shug'ullangan shaxslar mavjud bo'lgan. Bu toifaga uy-qo'rg'on egalari, jamoa oqsoqollari, diniy arboblari, tuman va viloyat hokimi kabilar kiradi. Ularning barchasi jamiyat ishlab chiqarish tartibi va hayotidagi tutgan o'rni bilan farqlanganlar.

O'rta Osiyo va O'zbekistonda ilk davlatlar dehqonchilik iqtisodi, ixtisoslangan hunarmandchilik ajralib chiqishi tufayli shakllangan shahar markazlari asosida paydo bo'lgan. Arxeologik ma'lumotlar masalaning muhim ijtimoiy-siyosiy muammolarini yoritishga imkoniyat yaratadi¹⁰.

O'tgan asr oxiri va asrimiz boshlarida «Avesto»dagi ma'lumotlar O'rta Osiyo viloyatlarining Aryoshayyona bo'yicha birlashmasi, Gekatey va Gerodot asarlaridan kelib chiqqan «Katta Xorazm» masalasi, shuningdek Ktesiyning qadimgi Baqtriya podsholigiga haqidagi ma'lumotlari O'rta Osiyo va O'zbekiston xududidagi ilk davlatlar tarixini o'rganish uchun asos bo'lib hizmat qildi.

O'zbek xalqi va uning ajdodlari davlatchilik tarixi turli o'troq dehqonchilik viloyatlari tarixi bilan boshlanadi. Qadimga Xorazm davlati shular jumlasidadir. Ahamoniylardan oldingi davrda Xorazmda kuchli davlat vujudga kelgan.

Xorazmda miloddan avvalgi VII-VI asrga mansub katta-katta sug'orish inshootlarining izlari topib tekshirilgan. Amudaryoning o'rta va quyi oqimi yerlarida joylashgan Xorazm davlati hududidan miloddan avvalgi VII asrning oxiri V asrga oid ko'pdan-ko'p uy-qo'rg'onlar, qishloq va shahar harobalari topib tekshirilgan. Qadimgi Xorazm shahar markazlaridan biri Ko'zaliqir mudofaa devorlarining tuzilishi bilan Baqtriya'dagi Qiziltepa shahar devorlarining tuzilishida ancha o'xshashliklar topildi. Topib tekshirilgan moddiy manbalar ilktemir davridagi Xorazm, Marshyona, So'g'diyona va Baqtriya'da bir-biriga yaqin madaniyatlar rivoj topgani haqida dalolat beradi.

Baqtriya davlatning rivoj topishi sanasini miloddan avvalgi 700-540 yillar bilan bog'lash mumkin. Yanada qadimgiroq ma'lumotlar, ya'ni miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga oid arxeologik manbalar yirik Baqtriya davlati haqidagi ma'lumotlarni tasdiqlamaydi. Bu davrga oid qadimgi Baqtriyaning eng katta manzilgohlari egallagan maydoni 2 gektardan ziyod emas, ularning mudofaa devorlari yoki

Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии // Отв. Ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985; Insoniyatning ilmiy va adaniy merosi – uchinchi ming yillikda // Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligiga bag'ishlangan Xalqaro simpozium zislari. - T., 1997; Исаков А.И. Саразм (к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины. Раскопки 1977-1983 гг.). – Душанбе, 1991; Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и эриодизация). – Т., 1984.

hunarmandchilik ishlab chiqarish qoldiqlari topilmagan. Shu davrga oid Baqtriya hududida mustahkamlangan yirik qal'alar bo'lmagan. Miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda O'rta Osiyo tuprog'ida dastlabki kichik davlatlar va harbiy siyosiy birlashmalar paydo bo'lgan.

Ktesiyning «Persika» asarida qadimgi Baqtriya davlati haqida, turli-tuman istehkomlar va qal'alar to'g'risida, davlatning axolisi ko'p sonli bo'lganligi haqida, Ossuriya podshosi Nin va Baqtriya podshosi Oksiart urushlari haqida va boshqa ma'lumotlar keltirilgan.

Keyinga yillarda Baqtriya tuprog'ida o'tkazilgan arxeologik qazishlar natijasida topib tekshirilgan dastlabki shahar va qal'alarning moddiy manbalari uzoq o'tmish tarixiy voqealaridan dalolat beradi. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Baqtriyada dehqonchilik ho'jaligi, hunarmandchilik va savdo yuksak darajada rivojlangan. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi xususiy mulkchilik va ayirboshlashni keltirib chiqargan, homashyo va hunarmandchilik buyumlari savdo mahsulotiga aylangan. Baqtriya yeridagi Badaxshonda qazib chiqarilgan lojuvard Eron va Mesopotamiya mamlakatlariga olib borilgan. Baqtriyadan oltin, qo'rg'oshin hamda qalayi Ossuriyaga olib borilgan bo'lishi mumkin. Ahamoniylar davrining yozuvlari O'rta Osiyodan Eronga oltin, feruza, lojuvard, ot va tuyalar, hunarmandchilik buyumlari ko'plab olib borilganidan xabar beradi. Savdo-sotiq rivojlanishi asosida madaniy munosabatlar tez taraqqiy etadi.

Yozma va arxeologik manbalar qadimgi Baqtriyada dastlabki shaharlar rivojlanishi jarayonini aniqlash imkonini beradi. Ktesiyning ta'kidlashicha, Baqtriyaning markazi Baqtra shahri bo'lgan. Baqtriyaning boshqa markazlari Qiziltepa, Oltindilyortepa, Boytudasht, asosan ayrim viloyatlarda harbiy ahamiyatga, hunarmandchilik va savdo-sotiq ahamiyatiga ega bo'lgan. Bu davrda Baqtriya hududida qadimgi o'troq aholining oltidan kam bo'lmagan - Balxob, Surxon, Qunduz, Kofirnihon, Vaxsh va Panj viloyatlari bo'lib, ular o'zida 30 ta vohani birlashtirgan.

Bu viloyatlar aholisining madaniy munosabatlari, ho'jaliklar rivojlanishining bir-biriga o'xshashligi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning yaqin darajasi, umumiy joylashuv xududi siyosiy vaziyatga bog'liq bo'lgan xududiy uyushmalar, viloyatga qaraganda kengroq, masalan, yozma manbalardan «mamlakat»ga to'g'ri kelishi taxmin qilinadi. Ammo bunday uyushmalarga uncha katta bo'lmagan ma'muriy hududiy tashkilotlar poydevor bo'lar edi.

Aholi aralash xududlarda joylashgan o'troq viloyatlar siyosiy uyushmalarining shakllanishini kuchaytirgan omillaridan biri tashqi hujum xavfi bo'lib, u ayniqsa dashtlardagi ko'chmanchi qabilalar tomonidan kuchayib borgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda O'rta Osiyo va Qozog'istonning ko'pgina tog'lik va dasht viloyatlaridagi ko'chmanchilar qurol-yarog' rivojlantirish sohasida katta yutuqlarga erishib mahalliy o'troq dehqonchilik aholi uchun juda havfli harbiy kuchga aylanganlar.

Miloddan avvalgi VII-VI asrlar O'rta Osiyo shaharlarida mudofaa tizimi birinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. Mustahkam devorlar, mudofaa burjlari, xandaqlar himoyalanih va hujum qurollari -

nayzalar, o'qlar, hanjarlar, jangovar boltalar va o'q sifatida ishlatigan tosh yadrolar paydo bo'ladi. Bu ma'lumotlar doimiy harbiy to'qnashuvlar va siyosiy qarama-qarshiliklardan dalolat beradi.

O'rta Osiyoning o'troq dehqonchilik viloyatlarida davlatchilik tizimiga o'tish jarayoni juda erta, miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida boshlandi. Miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda «Avesto»da «Aryoshayyona» yoki «Arenam Vayjo» nomi bilan mashhur bo'lgan qadimga siyosiy birlashma tarkib topgan. Bu birlashma harbiy ahamiyatga ega bo'lgan. Shu bilan birga Zarafshon, Qashqadaryo, Surxon va Murg'ob vohalarida mayda davlat tashkilotlari rivojlangan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda qadimgi Xorazm va qadimgi Baqtriya misolidagi yirik davlat uyushmalarining vujudga kelishi haqida ta'kidlash lozim.

Ushbu uchta davr o'zbek xalki ajdodlari tarixida ham davlatchilik tizimiga o'tish bosqichi va O'zbekiston hududida ilk davlatchilikning shakllanishi va rivojlanishi bosqichlari bo'lib hisoblanadi¹¹.

Miloddan avvalgi II mingyillik oxiri va I ming yillik boshlari O'rta Osiyoda qabila va xalqlarning keng ko'lamli ko'chishi, ilk temir davrining boshlanish davri bo'lgani bilan e'tiborlidir.

Bu davrda O'rta Osiyoning asosiy tarixiy-madaniy hududlari - Baqtriya, Marg'iyona, So'g'd, Xorazm shakllangan. Bu davrda ushbu mintaqada dastlabki shaharlar - dehqonchilik vohalarining markazlari paydo bo'ladi, ilk davlatlar tashkil topadi. Shu davrdan boshlab O'rta Osiyoda shahar madaniyati uzluksiz, jadal sur'atlar bilan rivojlanib boradi.

Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida qadimgi so'g'd elati va o'troq dehqonchilik madaniyati shakllanadi. Qashqadaryoda miloddan avvalgi birinchi asrning boshidan ikkita asosiy voqa - Qarshi va Shahrisabz vohalari shakllanadi. Aleksandr Makedonskiy bilan birga yurtimizga kelgan yunon tarixchilari milodning IV asri oxirida Qashqadaryo vodiysidagi ikkita tarixiy-madaniy viloyat - Nautaka va Nikshapani eslab o'tishadi.

Qarshi vohasining qadimiy poytaxti - Yerqo'rg'on shahristoni hozirgi Qarshi shahri Shayxali mahallasidan 2 kilometr shimolda joylashgan tuproq qal'a bo'lgan. Yerqo'rg'on 50-60-yillarda dastavval S.Kabanov va M.Masson tomonidan o'rganilgan. XX asrning 70-80-yillarida esa O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining ekspeditsiyasi tomonidan bu erda ilmiy arxeologik tadqiqotlar olib borilgan. Yerqo'rg'on hududi turli hajmdagi tepaliklar bilan qoplangan bo'lib, ular sobiq shahar vayronalaridir. Eng yirik tepalik hukmdor saroyi ekani aniqlangan. Shuningdek, qazuv ishlari davomida shahar butxonasi, maqbara, zardushtiylilik dahmasi, hunarmandlar mahallalari topilgan. Yerqo'rg'ondagi shahar taxminan VI asrning ikkinchi yarmida Turk xokonligi va

Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии // Отв. Ред. Г.А. Кошеленко. – М., 1985; Исамиддинов М.Х. Стоки городской культуры Самаркандского Согда. – Т., 2002; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент-амарканд, 2000

Sosoniylarning birlashgan kuchlari tomonidan eftalitlar davlatini yakson qilish paytida vayron qilingan¹².

Miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida shahar kengayib boradi. U 35 gektarlik maydonni egallaydi. Taxminan miloddan avvalgi VI asrda qurilgan yangi mudofaa devorining balandligi 8 metr, poydevori 3 metr kenglikda bo'lgan. U shaharni sak chavandozlaridan himoya qilgan. Vaqt o'tishi bilan u bir necha marta ta'mirlangan va kengaytirilgan, IV asrning o'rtalariga kelib, uning qalinligi 20 metrga yetgan.

Miloddan avvalgi III-II asrlarda Yerqo'rg'on o'rnidagi shahar rivojlanib borgan, buni arxeologik topilmalar tasdiklaydi. Jumladan, sopol buyumlarning shakli o'zgara boshlagan. Bular nafis jomlar, ovqat solinadigan idishlar, laganlardir, ayni paytda bu davrda vohada koroplastika san'ati vujudga kela boshlaydi. Bu davrdagi noyob terrakota rasmlar va bezaklar ellincha usulda yasalgan. Qazilmalar mobaynida topilgan momaqaldiraq xudosi Zevs tasviri tushirilgan miloddan avvalgi V-IV asrlarga mansub etruskcha gemmaintaliya ham shu davrga oiddir. Soqolli yalang'och mavjudot yarim burilgan holda chap qo'lida Zevsning hamrohi - burgut qo'ngan asoni ushlab turgan tarzda tasvirlangan.

Qarshi vohasi qadimgi va o'rta asrlarda nahshab nomi bilan mashhur bo'lib, u Qashqadaryo daryosining kontinental deltasi zonasida joylashgan edi. Bu joy qadimiy sharqona dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun juda qulay hudud hisoblangan. Shunga qaramay, eneolit va bronza davrlariga oid bo'lgan ilk dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq yodgorliklar haligacha ma'lum emas. Aksincha, qo'shni mintaqalarda, baqtriya, marv va zarafshonning yuqori oqimida eneolit va bronza davriga oid madaniyat o'choqlari ma'lum. Nahshabda bu davrga oid madaniyat o'choqlari o'z vaqtida mavjud bo'lgan, biroq ular Qashqadaryo daryosining agrar-sug'orish ishlari natijasida katta qatlam bilan ko'milib ketgan. Yerqo'rg'on, muddintepa va boshqa shu kabi hududlardagi arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatmoqdaki, eramizgacha bo'lgan madaniy qatlamlar hozirgi kundagi qatlamdan bir necha metr chuqurda joylashgan. Binobarin, eneolit va bronza davriga oid qatlamlar ushbu vohada mavjud bo'lgan va ular yanada chuqurroqda joylashgan degan ilmiy taxminlar mavjud.

Bizga ma'lum bo'lgan Qarshi vohasining tarixi ilk temir asrlaridan boshlanadi. Bu davrda mil. avv. II asr oxiri va I asr boshlarida O'rta Osiyo tarix sahnasida yangi etnomadaniy jarayon boshlanadi. Cho'l hududlarida qorasuq qabilasining madaniy an'analariga rioya etuvchilar tarqaladi, Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo daryolarining yuqori va quyi hududlarida qadimgi va o'rta asrlardan ma'lum bo'lgan o'rta osiyo madaniy jarayonlari shakllandi. Bu davrda Baqtriya, Marv, So'g'd, Xorazm va Markaziy Osiyoning boshqa qadimgi etnomadaniy toponimlari shakllandi. Yirik dehqonchilik vohalari rivojlandi va ularning markaziy hududlari himoya devorlari bilan o'raldi.

Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья. – Т., 1977; Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Т., 1981; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. – Т., 1973; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент-Самарканд, 2000.

Mil. avv. I ming yillikka oid sopol buyumlari janubdan shimolgacha keng tarqalgan edi. Qashqadaryo vohasi kulolchilik buyumlari baqtriya uslubi bajarilgan. Samarqanddagi Afrosiyob va Ko'ktepa so'nggi yillarda olib borilgan arxeologik qazishmalar davomida esa, bu erda burg'uliy uslubidagi sirdaryoning o'ng qirg'og'i madaniyatiga yaqin kulolchilik buyumlari kompleksi topildi. Ilk temir asrlariga oid Naxshab va Qarshi vohasida topilgan qadimgi buyumlar erqo'rg'on shahrining ichki qatlamidan topildi. Bu davrga oid oz miqdorda topilgan idishlar orasida qizil fonga qo'l bilan yozilgan va idishlarni suvda yuvsa yuvilib ketadigan yorqin fonga qizil bo'yoq bilan yozilgan bezaklar mavjud¹³. Shunday qilib, so'g'dning ilk temir madaniyati kelib chiqishi, Aleksandr Makedonskiy davrida Amudaryodan Sirdaryogacha meridional yo'nalishda tarqalgan bo'lib, geterogen rivojlanish xususiyatiga ega. So'g'dning ilk voha va shaharlari barpo etilishi davrida aleksandargacha yarim ming yil avval zarafshon vohasidagi shahar tipidagi qadimgi madaniyat o'choqlari sirdaryoning o'rta oqimi bilan bog'liq edi. Bu esa Qashqadaryo vohasining moddiy madaniyati o'rta va yuqori oqimdagi Baqtriya va Marvning ilk shahar madaniyatlari bilan genetik bog'langanligidan dalolat beradi.

Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья. – Т., 1977; Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Т., 1981; Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. – Т., 1973; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент-Самарканд, 2000.